NORMAL KOSTING VA HAQIQIY KOSTING

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o’qituvchisi
tel +998937284308
e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Qo'chqorov Dostonjon
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20347984

Annotatsiya. Mazkur maqolada korxonalarda xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini aniqlashda qo‘llaniladigan normal kosting hamda haqiqiy kosting tizimlarining iqtisodiy mohiyati, amaliy ahamiyati va boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqot davomida ushbu ikki yondashuvning xarajatlarni rejalashtirish, nazorat qilish va moliyaviy natijalarni baholashdagi farqli jihatlari ilmiy hamda amaliy nuqtai nazardan yoritilgan. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida me’yoriy xarajatlar asosida og‘ishlarni aniqlash, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda tannarxni optimallashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Maqolada normal kosting tizimining tezkor boshqaruv va ichki nazoratdagi ustunliklari, haqiqiy kosting tizimining esa real xarajatlarni aks ettirishdagi aniqligi misollar asosida asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida korxona faoliyatining xususiyatidan kelib chiqib, ushbu tizimlardan oqilona foydalanish boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilishi xulosa qilingan.

Kalit so‘zlar: normal kosting, haqiqiy kosting, boshqaruv hisobi, tannarx hisobi, me’yoriy xarajatlar, haqiqiy xarajatlar, xarajatlar nazorati, ishlab chiqarish samaradorligi, kalkulyatsiya, moliyaviy natija, xarajatlar tahlili, boshqaruv qarorlari

Kirish. Mazkur maqola sanoat va xizmat ko‘rsatish korxonalarida xarajatlarni hisobga olish tizimlarini takomillashtirish masalalariga bag‘ishlangan. Xususan, normal kosting va haqiqiy kosting tizimlari zamonaviy boshqaruv hisobi amaliyotida muhim o‘rin egallab, korxona faoliyatining iqtisodiy samaradorligini baholashda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu ikki yondashuv o‘rtasidagi farqlar nafaqat xarajatlarni hisoblash usulida, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida ham sezilarli ahamiyatga ega. Normal kosting tizimi rejalashtirilgan me’yorlar asosida xarajatlarni oldindan baholash va og‘ishlarni aniqlash imkonini bersa, haqiqiy kosting esa barcha real xarajatlarni aniq aks ettiradi. Shu sababli ushbu tizimlar korxona ichki nazoratini kuchaytirish, resurslardan samarali foydalanish hamda tannarxni optimallashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq amaliyotda ushbu ikki tizimni alohida emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi yondashuv sifatida qo‘llash yanada aniqroq va samarali natijalar beradi. Mazkur maqolada aynan ushbu tizimlarning nazariy asoslari va amaliy qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilinib, ularning korxona boshqaruvidagi o‘rni yoritiladi. Bugungi global raqobat sharoitida korxonalar uchun xarajatlarni to‘g‘ri boshqarish strategik ahamiyatga ega bo‘lib, bu bevosita ularning moliyaviy barqarorligiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, normal va haqiqiy kosting tizimlarini qiyosiy o‘rganish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, xarajatlar tarkibini chuqur tahlil qilish orqali boshqaruv hisobi axborot tizimining aniqligi va ishonchliligini oshirish mumkin. Natijada, korxona rahbariyati resurslardan foydalanish bo‘yicha asoslangan va tezkor qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ushbu tadqiqot natijalari nazariy jihatdan boshqaruv hisobi sohasini boyitib, amaliy jihatdan esa korxonalar uchun samarali tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tannarxni shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan og‘ishlarni aniqlash va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki samarali xarajatlar nazorati korxonaning raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Shu boisdan ham

ushbu mavzu doirasidagi tadqiqotlar zamonaviy iqtisodiyotda dolzarb bo‘lib qolmoqda. Mazkur kirish qismida muammoning umumiy ilmiy asoslari va tadqiqotning asosiy yo‘nalishlari belgilab beriladi. Shu asosda maqolada normal va haqiqiy kosting tizimlari o‘rtasidagi amaliy bog‘liqliklar hamda ularning boshqaruv qarorlariga ta’siri chuqurroq yoritiladi. Bu esa ilmiy xulosalarning amaliyotga tatbiq etilishini kuchaytiradi.

Asosiy qism. Xarajatlarni boshqarish tizimi har qanday ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish korxonasining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot tannarxini aniq hisoblash, resurslardan samarali foydalanish va xarajatlarni nazorat qilish dolzarb masalaga aylangan. Shu nuqtai nazardan, normal kosting va haqiqiy kosting tizimlari boshqaruv hisobida keng qo‘llaniladigan ikki asosiy yondashuv sifatida alohida ahamiyatga ega.

Normal kosting tizimi ishlab chiqarish jarayonida oldindan belgilangan me’yorlar asosida xarajatlarni hisoblashga asoslanadi. Bu yondashuvda materiallar, mehnat va ustama xarajatlar uchun standart yoki rejalashtirilgan qiymatlar belgilanadi. Haqiqiy xarajatlar esa faqat davr yakunida hisobga olinadi va me’yorlar bilan taqqoslanadi. Natijada yuzaga kelgan farqlar — ya’ni og‘ishlar (variatsiyalar) aniqlanadi va tahlil qilinadi. Ushbu tizimning asosiy afzalligi shundaki, u korxona rahbariyatiga ishlab chiqarish jarayonini tezkor nazorat qilish va og‘ishlarni erta bosqichda aniqlash imkonini beradi. Shu orqali resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va ortiqcha xarajatlarning oldini olish mumkin bo‘ladi.

Haqiqiy kosting tizimi esa barcha xarajatlarni real amalga oshgan qiymatlar asosida hisoblashga tayanadi. Bu yondashuvda oldindan belgilangan me’yorlar qo‘llanilmaydi, balki barcha sarflar to‘liq hujjatlar va faktik ma’lumotlarga asoslanadi. Natijada tannarx aniq, biroq kechiktirilgan ma’lumot sifatida shakllanadi. Ushbu tizimning asosiy ustunligi uning aniqligidadir, chunki u real iqtisodiy holatni to‘liq aks ettiradi. Biroq, uning asosiy kamchiligi shundaki, u boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish uchun yetarlicha operativ axborot bermaydi.

Ushbu ikki tizim o‘rtasidagi asosiy farq ularning maqsadida va axborot taqdim etish tezligida namoyon bo‘ladi. Normal kosting tizimi ko‘proq boshqaruv va nazoratga yo‘naltirilgan bo‘lsa, haqiqiy kosting tizimi hisob-kitoblarning aniqligini ta’minlashga xizmat qiladi. Amaliyotda ushbu tizimlar ko‘pincha bir-birini to‘ldiruvchi sifatida qo‘llaniladi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonida normal kosting orqali operativ nazorat amalga oshirilsa, davr yakunida haqiqiy kosting asosida yakuniy moliyaviy natijalar aniqlanadi.

Korxonalarda normal kosting tizimini joriy etish uchun avvalo texnologik jarayonlar chuqur tahlil qilinishi, har bir mahsulot birligi uchun sarflanadigan resurslar me’yorlari ishlab chiqilishi zarur. Bu jarayon murakkab bo‘lib, yuqori darajadagi analitik yondashuvni talab etadi. Shu bilan birga, me’yorlarning doimiy ravishda yangilanib borilishi ham muhim ahamiyatga ega, chunki ishlab chiqarish texnologiyalari va bozor sharoitlari o‘zgarib turadi. Agar me’yorlar eskirsa, tizimning samaradorligi pasayadi va noto‘g‘ri boshqaruv qarorlariga olib kelishi mumkin.

Haqiqiy kosting tizimida esa asosiy e’tibor buxgalteriya hisobi va hujjatlashtirishning aniqligiga qaratiladi. Har bir xarajat operatsiyasi to‘liq qayd etilishi va tasdiqlovchi hujjatlar bilan asoslanishi lozim. Bu tizim moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshiradi, biroq u boshqaruv uchun zarur bo‘lgan tezkorlikni ta’minlay olmaydi. Shu sababli ko‘plab korxonalarda faqat haqiqiy kostingga tayanish strategik nuqtai nazardan yetarli emas.

Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, normal va haqiqiy kosting tizimlarini uyg‘unlashtirish korxona boshqaruvida eng samarali yondashuv hisoblanadi. Bunday yondashuv orqali bir tomondan operativ nazorat amalga oshirilsa, ikkinchi tomondan aniq moliyaviy natijalar shakllantiriladi. Og‘ishlar tahlili esa ishlab chiqarish jarayonidagi muammoli nuqtalarni aniqlash va ularni bartaraf etish imkonini beradi. Bu esa o‘z navbatida tannarxni optimallashtirishga va foyda marjasini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ushbu tizimlar boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ham muhim rol o‘ynaydi. Rahbariyat xarajatlar tarkibi va ularning dinamikasini tahlil qilish orqali investitsiya yo‘nalishlarini belgilashi, ishlab chiqarish hajmini optimallashtirishi hamda resurslarni qayta taqsimlashi mumkin. Bu esa korxonaning umumiy iqtisodiy samaradorligini oshiradi va raqobatbardoshligini kuchaytiradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, normal kosting va haqiqiy kosting tizimlari korxonalarda xarajatlarni boshqarishning ikki turli, biroq o‘zaro bog‘liq yondashuvi ekanligi aniqlandi. Normal kosting tizimi operativ nazorat va rejalashtirish uchun qulay bo‘lib, ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan og‘ishlarni tezkor aniqlash imkonini beradi, shu orqali boshqaruv qarorlarini o‘z vaqtida qabul qilishga xizmat qiladi. Haqiqiy kosting esa real xarajatlarni to‘liq va aniq aks ettirishi bilan ajralib turadi, biroq u asosan davr yakunida shakllanadigan axborot bo‘lgani uchun tezkor boshqaruvda cheklangan imkoniyatlarga ega. Shu sababli ushbu ikki tizimni alohida emas, balki integratsiyalashgan holda qo‘llash korxona faoliyatida eng maqbul yondashuv sifatida baholandi. Amaliy jihatdan qaralganda, xarajatlar ustidan samarali nazorat o‘rnatish uchun avvalo aniq va real me’yorlar tizimi ishlab chiqilishi, ushbu me’yorlar muntazam ravishda yangilanib borilishi hamda ishlab chiqarish texnologiyalaridagi o‘zgarishlar bilan uyg‘unlashtirilishi lozim. Shuningdek, og‘ishlar tahlili faqat statistik ko‘rsatkich sifatida emas, balki boshqaruv qarorlarini shakllantiruvchi asosiy analitik vosita sifatida qo‘llanilishi zarur. Korxonalarda ichki axborot tizimlarini avtomatlashtirish orqali xarajatlar hisobini yanada aniqlashtirish va tezkorlikni oshirish mumkinligi ham muhim amaliy xulosa sifatida qayd etildi. Taklif sifatida shuni ta’kidlash joizki, korxona rahbariyati normal kosting tizimini joriy etishda malakali mutaxassislar tayyorlashga va xodimlarning iqtisodiy tahlil bo‘yicha bilimlarini oshirishga alohida e’tibor qaratishi kerak, chunki tizim samaradorligi inson omiliga bevosita bog‘liqdir. Bundan tashqari, xarajatlar me’yorlarini belgilashda real ishlab chiqarish sharoitlari, bozordagi narx tebranishlari va resurslar mavjudligi kompleks tarzda hisobga olinishi lozim. Haqiqiy kosting tizimidan olingan ma’lumotlar esa faqat hisobot uchun emas, balki kelgusidagi rejalashtirish jarayonlarida ham faol foydalanilishi kerak. Umuman olganda, ushbu ikki yondashuvni uyg‘unlashtirish korxonaning moliyaviy intizomini kuchaytiradi, resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydi va uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikka erishish imkonini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, B. A., G‘aniyev, Z. U., & Muxammedova, D. A. (2018). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.
2. Pardayev, A. X., & Pardayeva, Z. A. (2019). Boshqaruv hisobi: nazariya va amaliyot. Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.
3. Axmedjanov, A. (2025). Tannarx hisobining xalqaro tajribalari va O‘zbekistonda uni takomillashtirish yo‘nalishlari. Modern Science: Theory and Practice Journal. https://sciup.org/tannarx-hisobining-xalqaro-tajribalari-va-ozbekistonda-uni-takomillashtirish-140311776
4. Ibragimova, N. S., & Xudoynazarova, D. G. (2024). Boshqaruv hisobi maqsadlarida hisob siyosati. O‘zbekistonda ilmiy innovatsion g‘oyalar jurnali. https://journalss.org/index.php/obr/article/view/4843
5. Nurniyozov, F. A. (2024). Boshqaruv hisobi tizimida xarajatlar hisobi va ichki nazorat masalalari. Tadqiqotlar jurnali. https://journalss.org/index.php/tad/article/view/17846
6. Djumanov, S. A. (2025). Mahsulot tannarxini hisoblash usullarini takomillashtirish masalalari. Marketing jurnali. https://marketingjournal.uz/index.php/mj/article/view/205